International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

भक्ती चळवळ आणि मानवतेचा आत्मा

प्रा. शहाजी एकनाथ पारसे

श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी

Corresponding Author – प्रा. शहाजी एकनाथ पारसे

DOI - 10.5281/zenodo.18654355

प्रस्तावना:

भारतीय समाजाचा मध्ययुगीन कालखंड हा सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक अस्थिरतेचा काळ होता. कर्मकांडप्रधान धर्मव्यवस्था, जातीभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, पुरोहितसत्ता आणि धर्माचे उच्चवर्णीय केंद्रीकरण यामुळे सामान्य माणूस धर्मापासून दुरावलेला होता. अशा परिस्थितीत भक्ती चळवळ ही केवळ धार्मिक नव्हे, तर सर्वांगीण सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन घडविणारी मानवी मूल्यांची चळवळ म्हणून उदयास आली.

देवावरच्या वैयक्तिक प्रेमातून माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळावी, हाच या चळवळीचा आत्मा होता. त्यामुळेच भक्ती चळवळ म्हणजे मानवतेच्या आत्म्याचा शोध होय.

१) भक्ती चळवळीच्या उदयापूर्वीची धार्मिक व सामाजिक परिस्थिती:

भक्ती चळवळीपूर्वी भारतीय धर्मजीवन अत्यंत गुंतागुंतीचे व दडपशाही स्वरूपाचे होते. वेद, उपनिषदे व धर्मग्रंथांचे ज्ञान काही विशिष्ट जातीपुरते मर्यादित होते. धार्मिक विधी, यज्ञ, होम, संस्कार हे केवळ ब्राह्मण वर्गाच्या नियंत्रणाखाली होते.

सामान्य माणसाला देवप्राप्तीसाठी पुरोहितांची मध्यस्थी आवश्यक मानली जात होती. परिणामी धर्म हा मानवमुक्तीचा मार्ग न राहता शोषणाचे साधन बनत चालला होता. जातीव्यवस्थेमुळे सामाजिक विषमता टोकाला पोहोचली होती. अशा पार्श्वभूमीवर धर्माला सुलभ, सर्वसमावेशक व मानवी मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोनाची नितांत गरज निर्माण झाली.

२) भक्ती चळवळ : तात्त्विक स्वरूप:

भक्ती चळवळीचा केंद्रबिंदू म्हणजे ईश्वराशी थेट भावनिक नाते. येथे कर्मकांडापेक्षा अंतःकरणातील श्रद्धा, प्रेम, आत्मसमर्पण यांना महत्त्व दिले गेले.

देव हा दूरस्थ, भयकारी सत्ता नसून तो प्रेमळ, करुणामय आणि सर्वसामान्यांच्या हाकेला प्रतिसाद देणारा आहे, ही संकल्पना भक्ती चळवळीने रुजवली.

३) देवावरील प्रेम व अनन्य भक्ती:

भक्ती चळवळीने देवप्राप्तीचा मार्ग अत्यंत सोपा केला.“देवावर निस्सीम प्रेम ठेवणे हीच खरी साधना”हा विचार सर्व संतांनी प्रतिपादित केला. कर्मकांड, तपश्चर्या, कठोर व्रते यांऐवजी अंतःकरणातील भक्तीला सर्वोच्च स्थान दिले गेले. त्यामुळे देव आणि भक्त यांच्यातील दुरावा नष्ट झाला.

४) जातिभेद निर्मूलन व सामाजिक समानता:

भक्ती चळवळीचे सर्वात क्रांतिकारी योगदान म्हणजे जातिभेदाला दिलेला तीव्र विरोध.

संतांनी स्पष्टपणे सांगितले की, "देवाच्या दृष्टीने सर्व माणसे समान आहेत." या विचारामुळे शूद्र, अतिशूद्र, स्त्रिया, वंचित घटक यांनाही अध्यात्मिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. सामाजिक न्यायाची संकल्पना धर्माशी जोडली गेली.

५) समानता, बंधुभाव व वैश्विक मानवतावाद:

भक्ती चळवळीने वैश्विक बंधुत्वाचा संदेश दिला. सर्व मानव एकाच परमेश्वराची संताने आहेत, हा विचार समाजात रुजवण्यात आला. यामुळे समाजात प्रेम, करुणा, आपुलकी, माया, ममता यांसारख्या मानवी भावना बळकट झाल्या आणि सामाजिक सलोखा निर्माण झाला.

६) साधे, नैतिक व प्रामाणिक जीवन:

संतांनी ऐहिक वैभव, अहंकार, भौतिक लालसा यांना नाकारून साधे व नैतिक जीवन जगण्याचा आदर्श मांडला. सत्य, प्रामाणिकपणा, नम्रता, न्याय, संयम यांना जीवनमूल्य म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली. भक्ती ही केवळ पूजा न राहता जीवनपद्धती बनली.

७) स्थानिक भाषांचा वापर व धर्माचे लोकशाहीकरण:

भक्ती चळवळीने संस्कृतच्या जोखडातून धर्माला मुक्त केले. मराठी, हिंदी, कन्नड, तमिळ यांसारख्या प्रादेशिक भाषांतून संतांनी आपल्या रचना केल्या.

यामुळे धार्मिक ज्ञान सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचले आणि धर्माचे लोकशाहीकरण घडून आले.

८) विधी, कर्मकांड व अंधश्रद्धांचा निषेध:

भक्ती चळवळीने जादूटोणा, गंडेदोरे, मृत्युपूजा, अंधश्रद्धा यांना नाकारले.

देवप्राप्तीसाठी कोणत्याही बाह्य विधीची गरज नाही, तर शुद्ध अंतःकरणच खरे मंदिर आहे, असा विचार पुढे आला.

९) महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ :- सामाजिक संदर्भ:

महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ १३व्या ते १७व्या शतकादरम्यान विस्तारली.

ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांसारख्या संतांनी समतेवर, साधेपणावर आणि सामाजिक न्यायावर आधारित विचार मांडले.

ही चळवळ जातीय व लिंगाधारित असमानतेला दिलेला सशक्त प्रतिसाद होती.

१०) सामाजिक सुधारणा व नैतिक जागृती:

भक्ती चळवळीने अस्पृश्यता, सतीप्रथा, अन्यायकारक रूढींवर टीका केली.

समाजाला नैतिकतेकडे वळवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या चळवळीने केले. त्यामुळे भक्ती ही सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरक शक्ती ठरली.

११) मानवतेची सेवा : भक्तीचा विस्तार:

भक्ती चळवळीने देवभक्तीला मानवसेवेशी जोडले.

"मानवतेची सेवा म्हणजेच ईश्वराची सेवा"

हा विचार आजही कालातीत आहे. कोणताही धर्म मानवतेपेक्षा मोठा नाही, हा मूलगामी विचार या चळवळीचा आत्मा आहे.

निष्कर्ष / सारांश:

थोडक्यात, भक्ती चळवळ ही केवळ धार्मिक आंदोलन नसून मानवमुक्तीची, सामाजिक समतेची व नैतिक पुनर्जागरणाची चळवळ होती. प्रेम, करुणा, समानता, सेवा

आणि आत्मसमर्पण यांच्या माध्यमातून तिने मानवी आत्म्याला मुक्त केले. म्हणूनच भक्ती चळवळ म्हणजे मानवतेचा आत्मा असे सार्थपणे म्हणता येते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. संत साहित्य : संदर्भ कोश – प्रा. माधव नारायण आचार्य
2. संत साहित्य संदर्भ कोश (खंड पहिला) – डॉ. मु. श्री. कानडे
3. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती – गं. बा. सरदार
4. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – ल. रा. नशिराबादक